

НИКОЛА I ПЕТРОВИЋ ЊЕГОШ КАО МЕМОАРИСТ

Мемоари Николе I представљају најобимнији и врло важан његов прозни рад. Иако их у цјелини није обрадио, како је то замислио и планирао био, већ само један омањи дио, колико нам је до данас познато, они и овако представљају знатну културно-историјску вриједност.¹ Никола I је значајан и врло занимљив као мемоарист. Он је имао сва својства доброг мемоарског писца и све услове и могућности да се успјешно бави тим послом. Био је духовно обдарен, „баснословног памћења“ и са великим успоменама. Као владар пратио је сва збивања у својој земљи, био њихов очевидац и свједок, често их и сам изазивао. Кроз његова лична преживљавања одражавале су се умногом слике људи и догађаја његовог времена. Говорећи о себи, он разоткрива и оживљава читаво једно доба и једну друштвену средину у њеном културно-историјском развоју.

Писање мемоара Никола I је отпочео послје хиљаду деветстотих година, и то највише из историјских и политичких побуда. Нарочито послје 1905. године, за вријеме уставних борби у земљи. Када су и многи страни листови, који су га до тада само хвалили и славили, одједном почели и да га нападају, он је хтио да што шире и вјерније упозна и тадашњу јавност и потомство са својим државничким радом. По наводима Сима Поповића, мемоаре је намјеравао да „преведе и на више језика, како би тиме сузбио све нападе и показао колико су они неоправдани били“.² Средином 1908. године од њих је већ нешто било и пре-

---

¹ Године 1958. у Паризу ми је један наш Југословен тврдио да постоје у рукопису обимни мемоари Николе I у којима се говори о читавој његовој владавини.

² Војвода Симо Поповић, *Мемоари, Помиловање затвореника, Историјски институт — Титоград (ИИТ), фасц. 341.*

ведено на руски, француски и италијански а убрзо је требало да се почне и са превођењем „на енглески и њемачки“.³

Да би своје мемоаре што боље и успјешније припремио, Никола I је тражио и помоћника у овом послу. У једно вријеме помишљао је и на тада познатог публицисту Пера Тодоровића као редактора, кога му је био препоручио новинар Стеван Ђурчић као „врло подесног за ту врсту рада“. У писму поводом тога Ђурчић је писао књазу да никако „не одустаје од намере писања (својих) успомена и доживљаја“, који „ће бити жива историја Црне Горе за последњих пет деценија“. „Што дуже мислим о томе — пише Ђурчић даље — то све више долазим до убеђења да ће Ваши мемоари бити један нов листак славе у венцу Ваших славних дела“.⁴ Тодоровић, који је по књажевој жељи и дошао на Цетиње, упитан да ли може да „уђе у тегобни посао“ око књажевих мемоара, нашироко је објашњавао особиту важност и значај мемоарске књижевности и истицао дотадашњи рад и познавање те врсте књижевног посла. Очигледно је желио да се прихвати „редиговања... једног великог периода наше најновије повеснице, која обухвата близу пола века“ и дјела „црногорског господара“. Али до овога ангажмана није дошло. Убрзо је Тодоровић умро, у Београду 24. октобра 1907. године.

Редиговање својих мемоара књаз Никола је у почетку повјерио био Симу Поповићу, књижевнику. Али како је Поповић од 1906. године живио ван Црне Горе и није могао непосредно да надгледа његов рад књаз се „сам свом снагом бацио“ на дјело да га „како тако à la vareur ... сврши и искасапи“, желећи што се овај „велики и интересантни материјал није боље и правилније уредио“.⁵ Ипак, у редиговању рукописа књазу су донекле помогли др Лазар Томановић и професор Перо Вучковић. По личном исказу овога другог, они су имали још за дужност да провјере и тачно утврде хронологију догађаја у дјелу.⁶ Њихово је свакако и наглашавање заслуга и значаја књаза Николе као политичара и државника усљед чега се о њему, гдје се то истиче, и говори у трећем лицу, а не у првом.

Своје мемоаре Никола I је замислио на широј основи, у већем опсегу. Намјера му је била да прикаже читаву своју владавину, да, „напише — ко је сам говорио — историју Црне Горе“. Будући одличан познавалац црногорске прошлости, он се за овај посао још, тако рећи, и научно припремао. Призивао је код себе често поједине људе из народа, који су били „жива историја“, и на вечерњим састанцима у „оцаклији“, у присуству других,

³ Писмо Николе I Симу Поповићу, Архивско одјељење, Држ. музеј — Цетиње (АО ДМЦ). 14. јула 1908.

⁴ Записи, 1937, XVIII. 92

⁵ Писмо Николе I војв. Симу Поповићу, исто.

⁶ По личном исказу проф. Пера Вучковића године 1940.

пуштао их да приказују догађаје; сакупљао је потребни му материјал, од којег је један дио само њему био доступан, и савјетовао се са научним радницима, које је најчешће узимао као редакторе у утврђивању чињеница.

Мемоарски рад Николе I састоји се из аутобиографије (дјетињство, школовање и прве године владе), путописних списа („Пут у Цариград 1883“, „Пут у Цариград 1889“ и „Пут у Петроград 1908“) и чисто мемоарског дијела („Херцеговачки устанак“, „Рат с Турском“ и „Црна Гора после рата“). Сав овај рад износи преко седамсто педесет страница штампаних обичног формата, а према једној пишчевој скици, изгледа да су мемоари предвиђени били да буду и четири пута већи.

Аутобиографија Николе I и његови путописни списи у ствари представљају посебну књижевну врсту. Мемоарима они припадају утолико што садрже највише пишчевих биографских података и што нам откривају извјесне моменте о људима и догађајима из његовог доба. У „Аутобиографији“ Никола I је изнио многе појединости о свом раном дјетињству, о школовању у Трсту и Паризу и о првим годинама своје владавине. Живо и занимљиво, са пјесничком искреношћу и топлином он је испричао и једну своју дјетињску љубав и слободно и отворено говорио о својим младићким настранима. Говорећи о себи, омогућио је да се сагледају и доживе и многи momenti из црногорске историје онога времена.

Путописни списи Николе I још више обилују мемоарском грађом. У њима преовлађују лична запажања, утисци, рефлексије и доживљаји, и исказује се дубоко психолошко проницање једног политичара и државника. Посебно „Пут у Петроград 1908“ обиљежава мрачну слику пишчевог духовног стања које су му изазвале политичке афере у земљи и смрт у породици. То су злослутне мисли и предвиђања онемоћелог старца и владара који је губио вјеру у своју политичку моћ и у остварење националних тежњи.

„Мемоари“ Николе I, који су нам познати, састоје се из четири дијела: „Црна Гора до херцеговачког устанка 1875“, „Херцеговачки устанак“, „Рат с Турском“ и „Црна Гора после рата“. Сви су ови дјелови подијељени још и на главе у којима се износе узорци и почетак устанка, ток ратовања и стање које је после њега наступило у Црној Гори. О Николи I, који је био душа устанка и лични учесник у њему, стално се говори у трећем лицу. Он се показује као велики патриота и државник, „јавни носилац барјака ослобођења и уједињења српског народа“, који је раскинуо „ропске ланце“ и своју браћу ослободио испод непријатељског ига“.

У првом дијелу „Мемоара“, у главама „Црна Гора и Херцеговина“, „Устанак херцеговачки и рат црногорски године 1860—

1862", „Стање Црне Горе по рату 1862", „Одношаји с Турском" и Црна Гора и кретање у народу српском за ослобођење и уједињење", приказани су односи између Црне Горе и Херцеговине и њихова заједничка борба против Турака. У „Клици и зачетку херцеговачком устанку", који је 8. јуна 1875. године плануо у Невесињу, и „великом рату, који му је узастопце сљедовао", књаз Никола налази да почиње 1862, управо да је то продужење борбе још од Косова, која се и даље наставља и која се неће завршити све док се Српство не уједини.⁷ Велича храбре Херцеговце, који су се у заједници са Црногорцима, својим сродницима, стално борили за слободу против Турака у доба владике Данила, Петра I, Петра II и нарочито за вријеме књаза Данила. Године 1875. и он је, каже, прихватио њихов устанак да не би угнуо и „узео га је у своје руке да га подржава све дотле док види згоду да зарати с Турском или буде приморан од ње на рат".

У одјелку „Устанак херцеговачки и рат црногорски године 1860—1862" представљени су укратко догађаји који су се збили у том времену. То су стални погранични сукоби које су водили Херцеговци и Црногорци са Турцима, Омер-пашино безуспјешно заказивање састанка са књазом Николом и, на крају, његово продирање са великом војском 1862. године до Цетиња, када је, посредовањем европских сила, Црна Гора и закључила мир с Турском. Стање које је непосредно последице несрећне Омер-пашине војне" настало у Црној Гори књаз Никола је приказао као очајно, са свим ратним посљедицама. Земља је била попаљена и опустошена, а народ осиромашео и испразнио се. У рату је изгубио око три и по хиљаде бораца. Помоћи ниоткуда није било. Србија и Русија охладњеле су биле према Црној Гори. Поход Васојевића у Србију, који се 1862. године несрећно свршио, оставио је био жалосне посљедице.

У рату Црна Гора је материјално и у људству тешко била пострадала, али морално је знатно добила. Свуда, код нас и на страни, стекла је била велике симпатије и уважења. „У мало времена" књаз Никола ју је, како сам каже, „окријепио и ојачао и у унутрашњем уређењу и у спољној политици". Са Русијом је обновио традиционалне везе. Године 1868. цар Александар II поклатио му је сабљу Немањића са знаменитим ријечима. Прије тога књаз је радио на обнављању и утврђивању братске заједнице са Србијом, што је био услов остварења велике мисије ослобођења српскога народа под Турцима. За постизање јачег пријатељства трипут је узео кнеза Михаила за крштеног кума своје дјеце. Настојао је да одржи што боље везе са Бечом и са Берлином, стекавши лично пријатељство са царем Францем Јосифом и са Фридрихом Карлом. Мислећи вазда о заједничком судјеловању на препороду свих балканских држава, Никола I је

⁷ Записи, 1936, књ. VII, 106.

његовао пријатељство са Грчком и са Румунијом. Једино са Турском његови односи остали су увијек исти, непријатељски. У погледу унутрашњег уређења своје земље извео је нову државну управу и развио дјелатност у свима гранама државног живота, највише у просвјети.

О „одношајима Црне Горе с Турском“ књаз је говорио о вјечном непријатељству и сукобима између ове двије државе. У свом дивљем и вандалском походу Турци су „рушили трудове и напредак покороног народа и на грозној пустоши подизали су својој слави пирамиде од дима и огња“. Црногорци су се борили против Турака, каже књаз, да поврате оно што су им заузели и „што је српско било“, због чега је долазило до непрекидних размирица и сукоба. У свим овим догађајима о књазу се говори као о врло вјештом, мудром, разборитом и умјереном владару, који је све несугласице и спорове усмјеравао најчешће на међународне комисије, како би избјегао теже обрачуне и посљедице. Његовом политичком умјешношћу објашњава се и повољно рјешење и окончање дугих пограничних прегона и борби које су вођене око Вељег и Малог брда, као и села Липова. По општем признању он је велику политичку разборитост и необичну умјереност показао нарочито 1874. године приликом подгоричког покоља, када је енергичном вољом, упливом и моћи успио да уздржи Црногорце од освете поводом дивљачког турског крвопролића које је извршено над хришћанским становништвом у Подгорици. Догађај је донио велику похвалу књазу Николи и Црној Гори, а нанио љагу и понижење Турској. Хришћанском свијету, који је био у робујућем положају, улио је наду и охрабрење. Свакако он је био у „неразлучној свези“ са устанком који је послао избио у Херцеговини.

Националноослободилачка идеја књаза Николе изражена је кроз читаво његово мемоарско дјело. У одјељку „Црна Гора и кретање у народу српском за ослобођење и јединство“ најбоље су, можда, приказане његове ослободилачке тежње. Још од првих дана своје владавине, када је био „млад, патриотски одушевљен“ и „понесен мушком енергијом“, он се сав био предао дјелу „ослобођења српског народа испод турског јарма“. Спремао је војску, бодро Црногорце, сијао мисли и вјеру у скоро ослобођење, агитовао, сазивао скупштине ради договора и преко „Црногорца“ непрекидно „звао српски народ под барјак слободе и јединства“. Године 1871, када му се родио син, првијенац, наслједник Данило, књазу Николи су домаћа радост и весеље, а што је било и опште, послужили као повод те је сакупио многе представнике „с краја на крај Српства“, са којима је договорно на Цетињу установио главни одбор са пододборима у свима српским крајевима који ће да раде на спремању и убрзању подизања општег устанка. У ослободилачкој акцији прво је предви-

ђена била да се спаси Босна и Херцеговина, а потом општим снагама да се предузме опште ослобођење. У том смислу књаз је вишеструко радио. Али за вријеме намјесника кнеза Милана у Србији није могао доћи до заједничке сагласности и споразума.

Поглавље „Херцеговачки устанак 1875” широка је слика једног значајног историјског догађаја који је књаз Никола као хроничар и историчар описао, објашњавао његове узроке и доносио о њима свој суд и мишљење. То су била његова лична освједочења и доживљаји. Устанак је „прихватио — како сам каже — као свој”, као „дуг значају и задатку Црне Горе“ и као „народни аманет”, иако је Русија била противна томе. Излажући његов развој, књаз је указао на све важније ратне моменте и збивања. Говорио је о уздржавању устанка све док није ојачао, о састанку који је одржао са њиховим виђенијим главарима на Ловћену, „крај гроба господара највећег pjesника слободи и јунаштву срском, крај гроба господара Црне Горе“, када се коначно и одлучио да уђе у рат за „слободу Херцеговине”. Тада је предузео и живе преговоре са Србијом да заједнички споразумно поведу акцију против Турске. Али књаз Милан, под упливом Беча, био је неодлучан и опирао се рату, иако је јавно мњење било за то, као и већина скупштинара.

Став Србије у погледу ратног уздржавања књаз Никола је објашњавао као последицу несхватања националноослободилачке мисије коју је Црна Гора удесом историје преузела и неспоразума који је постојао између двије српске државе. Тек доцније, када је у Турској извршена насилна промјена на пријестолу од стране ратоборне струје, чија је намјера била прво да умири Босну и Херцеговину а потом да удари на Црну Гору, српска влада је сложено и споразумно са црногорском јуна 1876. године објавила рат Турској.

У наредним главама у којима се говори о устанку и у два последња мемоарска одјељка „Рат с Турском“ и „Црна Гора последице рата“ дат је преглед, понекад и врло детаљан, шестогодишњег ратовања Црне Горе и њеног унутрашњег уређења. За сами устанак, који је приказао као „најправеднији и најсвјетлији дан” за „слободу и уједињење нашега народа”, књаз наводи да је подигао Васојевиће у борбу, запалио Босну, био „узрок револуционарном потресу у Турској” и изазвао устанак у Бугарској који је најкрвавије угушен. Излаже борбе устаника, међу којима је било и добровољаца, највише Италијана, гарибалдинаца. Али поред све стварне и моралне помоћи, коју су указивали устаницима, књаза су, каже, пратила и разна „сумњичења, злонамјерни гласови, неистине и потворе”. Ипак, поред свих искушења, он је „славно — како је речено — својом снагом одржао устанак“ и за цијело вријеме његовог трајања „с хитрином и му-

дрошћу државничком” пронио своје „чисто родољубље”, које ни за један час није устресло његово „прегнуће”.

Ослободилачко ратовање, које су Црна Гора и Србија од 1776. и Русија од 1777. и 1778. водиле против Турске, књаз Никола је описао вјерно и изворно. Приказивао је ратне догађаје и збивања и истовремено о њима давао своја политичка објашњења и тумачења. О самом књазу, који је био главни командант црногорске војске и одлучивао у свим ратним операцијама и подвизима, говорено је као о великом војсковођи и родољубу. Својим снажним патриотским и мирољубивим прогласима одушевљавао је војску и повољно утицао на покорно становиштво. Израђивао је ратни план, вршио распоред трупа и издавао заповијести и наређења. По његовом плану Црногорци су побједоносно продрли били у Херцеговину, извојевали славну вучедолску побједу, разбили Сулејман-пашину војску у Бјелопавлићима у „девет крвавих дана“ и опсједали и освојили градове Никшић и Бар. У свим овим и другим бојевима, на Фундини, Медуну, код Спужа, у Дољанима, на Трепчу, као и у многим окршајима, Црногорци су постигли славне побједе, док је српска војска, последије првих успјеха које је имала, претрпјела тешки пораз на Ђунису, што је кнеза Милана натјерало да хитно затражи мир са Турском. Међутим, Црна Гора, која је у ово вријеме била у највећем замаху, наставила је да ратује и „побрала је ловорове ратне славе“ У многим већ поменутиим биткама. О тадашњим својим борцима књаз је написао „да никада Црногорац није био већи, славнији и смјелији него у ове дане када се нашао сам лицем к лицу турској империји“. Послије толико побједа његова војска је пошла била „у походе на Скадар“, али је нагло задржана руско-турским уговором о миру, који је закључен у Санстефану марта 1878. године. Овај акт „књазу Николи није лакше пао но да је изгубио једну битку“.

Незадовољан одредбама санстефанског уговорног мира и његовом ревизијом на Бечком конгресу (од 13. јуна до 13. јула 1878), на коме му је још више ускраћено право на велики дио освојеног земљишта, књаз је још двије године морао да води дуге политичке преговоре и спорове за досуђење ратом стечене тековине. Нарочито се енергично залагао да задржи дио освојеног приморја, за које је говорио да га неће „никоме жив пустити“. Игњатијеву, предсједнику конференције великих сила за разграничење, поручивао је да се неће „са мало задовољити и коме се то чини — рекао је — нека зна да сам ја готов с овијем остатком Црногораца изгорјети“.⁸

Иако одлуком Бечког конгреса, Црна Гора није била награђена сходно заслугама стеченим у рату и поднесеним жртва-

⁸ Никола I Петровић Његош, *Мемоари*, 1969, 512.

ма, и са пуно оправданим поносом да гледа на свој успјех“. Земља му је била више но удвостручена, добила је излазак на море, што је било од посебног значаја, и призната јој је „стара независност“. Са проширеном територијом и добивеним градовима Никшићем, Подгорицом, Баром, Колашином и Улцињем мала црногорска држава одједном је отпочела нагло да јача и да се препорађа. Она се развијала у свим гранама дјелатности: у привреди, просвјети, државној управи, судству и војном устројству, и добијала је европски изглед и карактер. Сав овај напредак и реформу, коју је изводио, књаз Никола је са пуно патриотског заноса и оптимизма приказао у посљедњој глави својих мемоарских списа, под насловом „Унутрашњи догађаји“. Кроз сав овај напис, као и кроз читаво дјело, осјећа се и књажево настојање да истакне свагдашњу националноослободилачку мисију Црне Горе и њене заслуге у процесу и посљедње борбе, која је вођена за ослобођење српскога народа.

Мемоари Николе I су војноисторијска и политичка историја једног краћег али врло значајног периода црногорске прошлости. Писани су на основу сјећања и разне документације, писама, извјештаја и друге историјске грађе. Књаз Никола се знатно користио и доживљајима својих ратних другова, војсковођа и ратника. У провјеравању извјесних чињеница помагали су му и поједини сарадници. Свакако пишчево је настојање било да у писању буде што вјернији и пзданији. Тиме су његови мемоари добили већу историјску вриједност. Ипак, у научном погледу нијесу писани довољно срећено, прегледно и сразмјерно. Писац је ишао за својим доживљајима и акцијама. Његова је тенденција била да докаже оправданост свога политичког става и да истакне националноослободилачки рад своје земље. Себе лично, приказујући се у трећем лицу — што је, вјерујемо, потекло из пера његових сарадника — представио је као далековидог политичара и великог патриоту који ватрено ради на ослобођењу и солидарисању српских племена.

Историјски интересантни и значајни, мемоари Николе I имају видно и књижевну вриједност. Писани су течно, живо и складно, са епском ширином и замахом, и читају се већином као лијепа и забавна историјска лектира. Понекад у њима пробију и субјективни изливи патриотских осјећања и стилске романтичне реторике. Никола I је, као махом сви романтичари, радо употребљавао звучну патриотску фразу и гест. У младости васпитан на дјелима Шатобријановим, кога је доцније преводио и много читао, волио је живу, пластичну и емфатичну ријеч. Његови мемоари, нарочито аутобиографија, пуни су лирске топлине

и непосредности. Своју младост, долазак на пријесто и смрт стрица Данила насликао је поетски, са дивљењем и драматичним узбуђењем. Грубу ратну стварност и доживљаје понекад је уздизао до умјетничког обликовања и претапао их скоро у десетерачки израз. У њему је увијек живио романтичар и рапсод, који је на епски начин хероизирао свој народ и опет у основи остајао вјеран историји. Књажеви мемоари и када искључиво говоре о њему, о његовом животу и раду, имају општи карактер и значај. Никола I је и као владар и као човјек био неразлучиво везан за свој народ и у етнопсихичком смислу представљао је сложену, самониклу и врло интересантну јединку.

Саво Вукмановић